

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
ANDIJON DAVLAT CHET TILLARI INSTITUTI
IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR, PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA KAFEDRASI
"ZAMONAVIY TA'LIM: YANGI YONDASHUVLAR VA DOLZARB TADQIQOTLAR"
MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMANIDA
FAOL ISHTIROKI UCHUN

ARAPBAEVA DAMEGUL QURBANOVNA

SERTIFIKAT

BILAN TAQDIRLANADI

Rektor:

D. Rustamov

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

ANDIJON DAVLAT CHET TILLARI INSTITUTI

IJTIMOIIY GUMANITAR FANLAR,

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA KAFEDRASI

**“ZAMONAVIY TA'LIM YANGI YONDASHUVLAR VA
DOLZARB TADQIQOTLAR”**

Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari

TO'PLAMI

Andijon

2023 yil 16-17 may

QOZOQ OILASINING O'ZIGA XOS URF-ODATLARI

Arapbayeva Damegul Kurbanovna

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi;

O'zMU mustaqil izlanuvchisi (DSc).

Har bir xalqning o'ziga xos milliy tili, dini, urf-odat va an'analari bilan etnopsixologik xususiyatlarini o'rganish bir qator olimlarning tadqiqot ob'ektiga aylangan. Shuningdek, qozoq oilasining o'ziga xos etnopedagogik va etnopsixologik xususiyatlari bo'yicha Ch.Valixanov, I.Altinsarin, Abay Qo'nanbayev, A.Divayev, Sh.Qudayberdiyev, M.Dulatov, M.Jumabayev, J.Aymaitov va boshqa olimlar va yozuvchilar tadqiqotlar olib borishgan. Shu bilan bir qatorda rus etnograf olimlaridan – A.Levshin, A.Yanushkevich, N.G.Potanin, N.L.Zeland, V.Radlov qozoq oilasining o'ziga xos xususiyatlari va madaniyati xususida qimmatli asarlar bitganlar.

XIX asrning 20-yillaridan qozoq xalqining o'ziga xos urf-odatlarini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar olib borish rivojlangan. Ayniqsa, A.Levshinning olib borgan ishlari mukammaldir. U tadqiqotida qozoq oilasidagi sovchilik, qalin puli, nikoh to'ylarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganib, maxsus monografiya chop etadi. Unda Qozog'iston geografiyasi, tarixi va etnografiyasini batafsil bayon etib, "qozoq" so'zini ilmiy jihatdan asoslashga harakat qiladi. Bu millatning o'ziga xos psixologik xususiyatlariga esa quyidagi ta'rif xosdir: "... Mehribon, yoshi katta kishilarga hurmati balandligi eng yaxshi xislatlardan biridir, xalq dovrug'ini olamga taratgan farzandlariga "mard", "jasur" degan nom berib, bu dunyodan o'tgan bo'lsa ularni xotirlab qadrlaydi va tug'ilgan joyini e'zozlaydi", deb ta'riflaydi. Vatanparvarlik ular uchun milliy xislatlardan biri ekanligini va odamgarchilik xislatlarini alohida ta'kidlab o'tadi [4].

Antropolog olim N.L.Zeland (1833–1902) 1885 yilda qozoq xalqi xususida tadqiqotlar olib borib, "Qozoqlar" nomli etnografik ocherk yozadi. Zeland shaxsning tug'ma xususiyatlariga, xususan, temperament tipologiyasining ahamiyatiga e'tibor qaratgan. U ko'chmanchi qozoqlarning ko'proq sangvinik temperamentiga mansubligini ta'kidlaydi. Bu xalqning insonparvarlik xususiyatlari orasida halollikni, mehribonlikni, mehmondo'stlikni, chidamlilik va boshqa xislatlarini alohida eslatib o'tadi. Shuningdek, asarda qozoqlarning tana tuzilishi xususida ham qiziqarli dalillar keltirilib, bolani beshikka solishning foydasi, bolaga ism qo'yish va

sunnat qilish odatlari bo'yicha ham gapiriladi. Olim qozoq xalqiga quyidagicha psixologik xarakteristika beradi: "Qozoqlar – qiziqqon xalq hisoblanadi. Ularning psixikasiga oddiylik xos, sergak, ko'pincha tezda xafagarchilikka bormaydi. Ular qiziqqon xalq bo'lishining asosiy sababi, ko'chmanchilik hayotidan bo'lsa kerak. Keng sahroda yashaydigan odamlarning toza havodan nafas olishi, chanqaganda suvni ko'p iste'mol qilishi, diniy aqidalarga mos keladigan taomlarni tanlashi, oshqozon va ichak yo'lini yaxshilashga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida, ruhiy kuchni saqlashga turtki bo'ladi", – deb qozoqlarning urf-odat va ovqatlanish usullarini ilmiy hamda tibbiy jihatdan asoslab berishga harakat qiladi [3].

Boshqa xalqlar kabi qozoq xalqi ham o'ziga xos tarixiy an'analari, udumlari, rasm-rusumlari va milliy qadriyatlari bilan ajralib turadi. Qizlarni nikohga tayyorlash masalasi qozoq oilalarida ham o'ziga xos xususiyatga ega. Qiz bola voyaga etayotgan har bir xonadonda uning barcha xatti-harakatlari ma'lum darajada nazorat ostiga olinadi. Ularni xalqimizning eng yaxshi urf-odatlari, udum va milliy qadriyatlari asosida oilaviy hayotga tayyorlash momo va onalarimizning burchi hisoblanadi. Momo va onaxonlarning o'git, pand-nasihatlari orqali kelinlik davrining o'ziga xos mas'uliyati, kuyovning yaqin kishilari oldidagi burchlari uqtirilib boriladi. Bu esa, o'z navbatida, qizlarda bo'lajak kelin va ona sifatidagi tasavvurlar shakllanishida asosiy rol o'ynaydi.

Yangi hayot ostonasida turgan qizlar o'zga xonadonga kelin bo'lib borar ekan, ulardan hayo, ibo, iffat, andisha, odob-axloq bilan birgalikda kelinlarga xos bo'lgan burch, vazifa, urf-odat va kelinlarga qo'yiladigan talablarni mukammal o'rganish talab etiladi. Momo va onalarning o'gitlariga quloq solib, ular o'rgatgan amallarni so'zsiz bajargan qizlar oila qurgandan so'ng yangi muhitga moslashishi oson kechadi. Bunda qizlarda bo'lg'usi kelin haqidagi tasavvurlarning shakllanishida tarbiya bilan bir qatorda bevosita ijtimoiy-psixologik muhit ham katta ahamiyat kasb etadi. Oiladagi tarbiya va oilaviy hayot haqidagi bilimlarning o'zlashtirilishi qizlarni bo'lg'usi oilaga tayyorlashda saboq vazifasini bajaradi.

Qozoq oilasida yangi tushgan kelin qaynota va qaynog'alaridan yashirinib yurishini, ba'zan umr bo'yi qochib, yashirinib yuradigan kelinlar ham uchrashini olim X.Arg'inbayev o'z tadqiqotlarida ta'kidlab o'tadi [1].

Qozoq oilasidagi kelinlarning xatti-harakatida quyidagicha ta'qiqqlar mavjud:

- ro'molsiz yurmaslik;
- katta kishilar oldidan kesib o'tmaslik;
- katta kishilar o'tirgan uyga kirmaslik;
- kattalar suhbatlashganda ularning suhbatiga qo'shilmaslik;
- kuyov qarindoshlarining ismini aytib murojaat etmaslik;

- xonadon sohiblari oldida baland ovozda gapirmaslik;
- yosh bolani urishmaslik va hokazo [1].

Ushbu fikrlarga qo‘shimcha sifatida shuni ham ta’kidlashni istardikki, oila a’zolari o‘rtasidagi bunday munosabatlar qadriyatga aylanib ulgurgan. Yuqoridagi odob-axloqqa amal qiluvchi kelinlar, oila a’zolari hamda mahalla oldida alohida hurmat va e’tiborga sazovor bo‘ladilar.

Qaynota, qaynonasidan alohida istiqomat qiladigan kelinlar, ular yashaydigan uyning to‘riga chiqmaydi, to‘shagiga o‘tirishmaydi. Hatto, ular olamdan o‘tgan kundan boshlab, uyning to‘ri, to‘shaklari kelinlar uchun muqaddas hisoblanganligi bois, bu odatni buzganlar qattiq kasalga chalinadi, deb hisoblashadi [1]. Kelinlarga kuyov qarindoshlarining ismini aytib murojaat etish qattiq ta’qiqlanadi. Bu odat xususida ilk marotoba N.I.Ilminskiy: “Qozoq oilasida kelin-kuyov qarindoshlarining ismini aytib murojaat etmaydi. Kuyovning aka-ukalariga, opa-singillariga alohida yangi ism bilan murojaat etiladi”, deb ta’kidlaydi [1].

Kelin tomonidan yangi ism bilan murojaat etish, kuyov qarindoshlarining yoshiga, jinsiga, qarindoshlik munosabatlarining uzoq-yaqinligiga bog‘liq. Bunda kelinning so‘zga chechanligi, hozirjavobligi, e’tiborli va eng muhimi farosatli bo‘lishi unga katta yordam beradi. Sababi, har bir insonning tashqi, ichki kechinmalari, xarakterini e’tiborga olib, ularga yoqadigan ismlar qo‘yish har bir kishining qo‘lidan keladigan ish emas.

Qozoq oilalaridagi yana o‘ziga xos muhim jihat shuki, kelin tanlashda uning qaysi urug‘ (ru) vakili ekanligiga alohida ahamiyat beriladi. Binobarin, bu juda nozik masala. Shuning uchun qozoq oilalarida voyaga etayotgan har bir o‘g‘il-qizga uning qaysi urug‘dan ekanligi, shu nomdagi urug‘ egalari ularga qarindosh bo‘lishi va albatta, ular bitta urug‘ vakillari sifatida turmush qura olmasliklari farzandlarga yoshligidanoq uqtirilib boriladi. Bu bir necha asrlardan buyon saqlanib kelinayotgan urf-odat hisoblanadi. Chunki qozoqlarda etti otaga katta e’tibor qaratiladi va tanlangan kelin qarindosh bo‘lmasligi uchun etti otagacha qon aralashtirmaydi. Bu esa keyingi avlodning sog‘lom va barkamol bo‘lib voyaga etishiga turtki bo‘ladi. Shu sabab, yosh bola ongiga etti otasini bilish lozimligini, etti otagacha bir-biri bilan quda bo‘lish mumkin emasligini singdiradi.

Venger olimi A.Vamberi “O‘rta Osiyo ocherklari”, “O‘rta Osiyoga sayohat” nomli asarlarida: “...ikki qozoq bir-biri bilan uchrashib qolsa, ularning dastlabki savoli “Etti otang kim?” – deb murojaat etadi va bunga etti yashar bola ham shoshmasdan javob bera oladi” – deb ta’kidlab o‘tadi [5]. Buning o‘ziga xos tarbiyaviy jihati mavjud. Ularda kelin tanlashda qarindosh bo‘lmasligi, bo‘lg‘usi kelin “etti otadan” keyingi avlod bo‘lishi an’anasi hozirgacha o‘z ahamiyatini

yo‘qotmagan. “Etti otaga” to‘lmasdan kelin tanlash etnografiya ilmida “ekzogamiya” deb yuritiladi.

Qozoq xalqida ekzogamiya qoidasining o‘ziga xos xususiyatlari haqida bir necha olimlar tadqiqotlar olib borgan. Jumladan, A.Levshin ekzogamik qoida qozoqlarda qat’iy saqlanib qolganligi, hattoki bir urug‘ (ru) vakillari bir-biri bilan nikohlashishga ruxsat berilmasligini o‘z tadqiqotlari davomida kuzatib borgan. Buning natijasida, boshqa urug‘ vakillaridan kelin tanlashga harakat qilinishini A.Levshin tadqiqotlarida tahlil qilib bergan [4].

Z.J.Janazarovanning “Современная семья в Казахстане и ее проблемы” nomli monografiyasida oilaning nazariy-metodologik masalasi keng yoritib beriladi [2]. Mazkur asarda hozirgi qozoq oilasining nikoh munosabati, nikoh barqarorligiga ta’sir etuvchi omillar, ajralish sabablarini ochib berishga e’tibor qaratilgan.

Monografiyada nikohga bog‘liq 4 ta daraja ko‘rsatiladi:

- 1) nikohga bo‘lgan salbiy fikr;
- 2) bo‘lajak turmush o‘rtog‘ini tanlashga bo‘lgan yuqori talab; mabodo shaxs o‘z idealini uchratmasa, umr bo‘yi yolg‘iz o‘tishga tayyor;
- 3) tanlashning o‘rta qismi, bunda shaxs o‘zi yoqtirgan turmush o‘rtog‘ini uchratib qolsa, turmush qurishga tayyor;
- 4) tanlashning pastki qismi, bunda insonga nikohdan boshqa hech narsaning keragi yo‘q, u nikohni yuqori darajaga qo‘yadi [2].

X.A.Arg‘inbayev o‘zining “Qozoq oilasining o‘ziga xos urf-odatlarini” nomli asarida qozoq oilasi, oila qurishdagi nikoh shakllari, uylanish bilan qalin puli, shuningdek, qozoq oilalaridagi madaniy hayot hamda nikoh munosabatlarini kengroq yoritib bergan [1].

Qozoq etnopsixologiyasida kelinlarning oilada amalga oshiradigan bir necha vazifalari bor. Ularda kelin tanlash, kelin olishda o‘ziga xos bir-biridan farq qiluvchi urf-odat, an’ana, udum va marosimlari mavjud. Ularning yuzaga kelishida ijtimoiy, madaniy, tarixiy, hududiy va tabiiy omillarning bevosita roli bor. Shuningdek, yoshlar tarbiyasi uchun muhim ahamiyat kasb etadigan o‘ziga xos qonun-qoidalar, qat’iy talablar ham mavjud.

Oila va nikoh muammosiga qiziqishlar doim barqaror va ommaviy bo‘lib kelgan. Jamiyat uchun mazkur ijtimoiy institutlarni bilish va ular rivojlanishini yo‘naltirish masalasi birinchi darajali ahamiyatga ega. Nikoh – bu avvala er-xotinlik ijtimoiy rollarini qabul qilish bo‘lib, qoidaga ko‘ra yangi oila ota-ona oilalaridan birining xududida yashay boshlashi, oilaga yangi insonning kirib kelishi bilan xarakterlanadi.

Qozoq oilasining etnopsixologik xususiyatlaridan biri – kelinlarning oilada amalga oshiradigan bir necha vazifalari bor. Ularda kelin tanlash, kelin olishda o‘ziga xos bir-biridan farq qiluvchi urf-odat, an’ana, udum va marosimlari mavjud. Ularning yuzaga kelishida ijtimoiy, madaniy, tarixiy, hududiy va tabiiy omillarning bevosita roli bor. Shuningdek, yoshlar tarbiyasi uchun muhim ahamiyat kasb etadigan o‘ziga xos qonun-qoidalar, qat’iy talablar ham mavjudligini ta’kidlash joiz.

Adabiyotlar:

1. Arinbaev X. Qozoq oilasining o‘ziga xos urf-odatlarini. – Almati: “Qaynar”, 2005. – 216 b.

2. Жаназарова З.Ж. современная семья в Казахстане и её проблемы. – Алмата: QazaQ universiteti, 2004. – 257 с.

3. Зеланд Н.Л. Кашгария и перевалы Тянь-Шаня: путевые записки. – Омск: Тип. Окр. “Штаба”, 1888. – 234 с.

4. Левшин А.И. Описание орд и степей казахов. 2-е изд. доп. – Астана: “Алтын кітап”, 2007. Т. 9. – 212 с.

5. Qozoqlar. Urf-odat va anhanalar/ Tuzuvchilar. T. Quanishev, K. Qunipiyayev, B. Tÿtenayev. – Almati: “Biliq”, 5-chi T. 2003. – 174 b.

O‘QUVCHILARNING TADBIRKORLIK KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH BO‘YICHA XORIJIY TADQIQOTLAR SHARHI

Mirzakarimova Maxliyoxon Madaminjonovna,
Andijon davlat chet tillari instituti
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Rivojlangan mamlakatlarda tadbirkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishda eng ko‘p ishlatiladigan ikkita atama bu tadbirkorlikka oid ta’lim va tadbirkorlik ta’limidir. “Tadbirkorlikka oid ta’lim” atamasi asosan Buyuk Britaniyada qo‘llaniladi va shaxsiy rivojlanish, tafakkur, ko‘nikma va qobiliyatlarga kengroq e’tibor qaratiladi. “Tadbirkorlik ta’limi” atamasi esa korxonalar tashkil etishning o‘ziga xos kontekstiga urg‘u berish, o‘zini ish bilan ta’minlashni anglatadi. Amerika Qo‘shma Shtatlarida ishlatiladigan yagona atama bu tadbirkorlik ta’limidir [1].

Tadbirkorlik va tadbirkorlikka oid ta’lim to‘g‘risidagi tushunchalar ta’lim sohasida ‘keng’ va ‘tor’ ma’nolarda qo‘llaniladi. Tadbirkorlikning tor ta’rifiga ko‘ra, bu imkoniyatlarni aniqlash, biznesni rivojlantirish, o‘z-o‘zini ish bilan ta’minlash, korxonalarni yaratish, tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanishdir [2]. Tadbirkorlikning keng ta’rifiga ko‘ra, bu shaxsiy rivojlanish, ijodkorlik, o‘ziga